

В І Д Г У К

офіційного опонента на дисертаційну роботу Тоїчка Дениса Віталійовича на тему: «Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції», поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Актуальність теми дисертації. На сучасному етапі розвитку історичної науки спостерігаються виразні інтеграційні тенденції, що виявляються в одночасному поєднанні узагальнюючих напрямів та виокремленні нових сфер досліджень з чітко визначеними предметними та об'єктними аспектами. Ці напрями базуються на міждисциплінарних методологічних засадах соціогуманітаристики та відкривають широкі перспективи для наукового пошуку. Подібні тенденції, особливо з початку XXI століття, виявляються визначальними для методологічних підходів у сучасній історичній науці, включаючи таку її галузь як джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. На особливу увагу заслуговує розширення дослідницьких горизонтів у галузі українського зброєзнавства. У цій комплексній спеціальній історичній дисципліні особливу увагу приділяють розширенню досліджень, спрямованих на всебічне вивчення різних типів джерел.

У вітчизняній історіографії не приділялося належної уваги спеціальному розгляду історії козацької холодної зброї – основна робота з її дослідження досі обмежена рамками каталогів та окремих наукових статей та епізодів у працях ширшої тематики. Праця Д. Тоїчка виводить дослідження зазначеної тематики на якісно новий рівень. Окрім тематичного внеску, заслуга дисертанта полягає також у подальшому укріпленні та розвитку статусу зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни. З цієї перспективи, актуальність дисертаційної роботи Д. Тоїчка у сфері українського зброєзнавства є беззаперечною.

Обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій забезпечена залученням дисертантом відповідної бази історичних джерел та наукової літератури. Прийнята у роботі методологія дозволила дисертанту виконати якісне наукове дослідження.

Достовірність наукових результатів забезпечена науковим доробком у вигляді наукових досліджень автора, серед яких монографія та необхідна кількість публікацій.

Положення і висновки дисертації пройшли ґрунтовну апробацію в різних фахових аудиторіях і на сторінках профільних історичних видань.

Зв'язок теми дисертації з програмами, науковими напрямами Інституту та відділу. Робота виконана відповідно до планових наукових тем Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» та «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін».

Основні наукові результати, одержані автором дисертації та їх новизна.

Наукову новизну дослідження визначає отриманий і систематизований фактичний матеріал, вперше введений до наукового обігу. За допомогою джерелознавчих методів дисертант провів реконструкцію комплексу холодної зброї козацтва, створивши цілісну наукову картину його розвитку та номенклатури у період XV–XVIII ст. Дисертант розвинув методологію зброєзнавства, утвердив його дисциплінарний статус як спеціальної історичної дисципліни.

На основі історичних джерел дисертантом вперше простежений розвиток окремих типів козацької холодної зброї; встановлено їх культурне та військове значення; впроваджено авторську методологію атрибуції предметів історичного озброєння; введені до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї та заново атрибутовані вже відомі; визначено поняття «козацька зброя»; виконано джерелознавчу реконструкцію комплексу козацької холодної зброї в історичній перспективі.

Автореферат та анотація до дисертації відповідають змісту, структурі та відображають основні положення дисертаційного дослідження..

Основна частина роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'ятьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, та шести додатків.

У дисертації Д. Тоїчкіна чітко сформульовані мета і завдання дослідження, визначені об'єкт, предмет та методологія.

Перший розділ дисертації присвячений аналізу історіографії зброєзнавства, джерельної бази та методології. Перший підрозділ складається з двох логічно пов'язаних частин, де дисертант окремо простежив надбання світового зброєзнавства, яке забезпечило його працю необхідною методологією, а також безпосередньо розвиток досліджень козацької зброї на теренах України та поза її межами. Розглянутий непростий шлях становлення зброєзнавства як науки, яка розвивалась у тісному зв'язку з археологією. Зокрема це стосується привнесення археологічних методів дослідження артефактів у зброєзнавство. Дисертант слушно відзначив широкий міждисциплінарний характер зброєзнавчої науки, яка, окрім низки спеціальних історичних дисциплін активно взаємодіяла з іншими науками історичного циклу – мистецтвознавством, військовою історією та ін. Причому міждисциплінарні методи почали залучати ще у ХІХ ст., а на піку їх використання, наприкінці ХХ та у ХХІ ст., зброєзнавство остаточно перетворилось на мультидисциплінарний напрям, де поряд з істориками працюють фахівці цілої низки гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання.

Особливе місце належить природничим і точним наукам з їхніми матеріалознавчими методами дослідження історичних джерел. Сьогодні їх широко застосовують для вивчення розвитку давніх ремісничих технологій, поглибленого аналізу артефактів.

Розглянувши українську та закордонну історіографію, з проблематики історії козацького озброєння, Д. Тоїчкін підсумовує, що більшість її актуальних питань досі залишаються не вирішеними, а зброєзнавство в Україні потребує активного розвитку. Адже за останні десятиліття світовий дисциплінарний статус зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни помітно укріпився на відміну від України, де зброєзнавчі дослідження розвиваються менш інтенсивно.

Другий підрозділ дисертації Д. Тоїчкіна присвячений джерельні базі дослідження, представлений речовими, зображальними та писемними джерелами. Речові джерела мають найважливіше значення у роботі і представлені артефактами холодної зброї різного походження. Автор залучив представницькі зразки з понад двох десятків музеїв та колекцій. Предмети озброєння є безпосереднім першоджерелом і головним предметом вивчення у роботі.

Другою за значенням виступає група зображальних джерел, куди автор справедливо відносить твори живопису, гравюри, фрески та скульптуру, а також витвори декоративно-ужиткового мистецтва. Їх аналіз дозволив на новому рівні актуалізувати джерельний потенціал предметів озброєння, отримати інформацію щодо датування, регіону виготовлення, можливих власників зброї, навіть опосередковано підтвердити діяльність окремих історичних постатей. За певних умов зображення можуть стати основним джерелом відомостей щодо комплексів озброєння. Окрему увагу дисертант приділяє проблемі достовірності зображень, яка завжди постає у джерелознавчих дослідженнях, де присутній аналіз зображальних джерел.

Аналізуючи групу залучених ним писемних джерел, Д. Тоїчкін слушно уникнув їх розподілу на «опубліковані» та «неопубліковані», що типово для багатьох дисертаційних досліджень. Натомість автор виділив документальні та описові типи. Загалом залучені: військово-фіскальна та інша урядова та цивільна документація, хроніки, наукові трактати, щоденники та мемуари очевидців, рукописні каталоги, устави, військові настанови, інструкції, фехтбухи та низка інших навчально-методичних документів. Частина документів з державних архівних установ України публікується вперше.

Третій підрозділ присвячений ключовим поняттям та прийнятій у роботі методології.

Дисертація спирається на загальнонаукові методи, принципи та підходи, базується не лише на принципах історизму та об'єктивності, а й на системному підході, в основі якого низка теоретичних та теоретико-емпіричних методів, які забезпечили сходження від абстрактного до конкретного, як загальної форми руху наукового пізнання. Для аналізу писемних та зображальних джерел у

роботі застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, інтерпретаційного синтезу, класифікації та верифікації джерел.

Зазначені вище теоретичні методи обумовили спеціально-історичну (емпіричну) методику дослідження та дозволили побудувати його стратегію, яка полягає у поетапному дослідженні тематичних комплексів джерел. Окрім того, міждисциплінарний характер дослідження потребував залучення та адаптації методичного інструментарію цілої низки гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання.

Розвиток стратегії дослідження та впровадження методологічного інструментарію дозволили Д. Тоїчкіну укласти поетапну схему дослідження холодної зброї, яка дозволяє визначити місце та історичне значення окремих зразків.

У *другому розділі* дисертант досліджує походження, класифікації, конструктивні особливості та етимологію історичних назв основних типів холодної зброї, представлених в роботі. У першому підрозділі розглядається клинкова зброя, конструкція якої передбачає наявність клинка, як основної робочої частини, та руків'я, необхідного для його утримання та ефективного використання. Автор розглянув ножі і кинджали, мечі, палаші. Окремо досліджено процеси формування та історичний розвиток ефесів палашів Сходу та Центрально-Східної Європи.

У другому підрозділі дисертант розглянув тип древкової зброї, конструкція якої передбачає наявність древка, як основної несучої частини (та держака – руків'я), та бойової частини, необхідної для безпосереднього враження цілі. До довгодревкової автор справедливо відносить спис, до коротко- та середньодревкової – булаву, сокиру, бойовий молот, келеп та короткий спис.

Проаналізувавши джерельний, дисертант підсумовує, що в Україні не сформувалося особливих морфологічних типів холодної зброї та справедливо відзначає, що відсутність особливого національного морфологічного типу холодної зброї в матеріальній культурі народу, саме по собі не дає підстав для висновків щодо рівня розвитку його зброярської справи. Адже зброю, як продукт ремісничого виробництва, вивчають цілісно, беручи до уваги не тільки

місце виробництва та морфологію основних частин, а й повний обсяг робіт з монтування та оформлення кожного зразка.

Третій розділ присвячений вирішенню комплексу теоретичних проблем, пов'язаних з формуванням й розвитком козацької зброї. Для джерелознавчого аналізу автор звертається до писемних та зображальних джерел. Їх дослідження дозволило простежити становлення та розвиток козацької мілітарної технології. Дисертант визначає комплекс озброєння козака та простежує його розвиток протягом XV-XVIII ст. Д. Тоїчкін досліджує особливості козацьких мілітарних технологій у зв'язку з неоднорідністю козацтва як військової сили, адже козаки складали різні професійні та соціально-станові групи. Працю значно посилює залучення автором комплексу описів майна козацької старшини кінця XVII ст.

Автор відзначає, що протягом XVII ст. значення холодної зброї постійно зменшується, утім найпомітніші зміни у комплексі озброєння пов'язані з інтеграцією козацтва до армії Російської імперії, коли змінюється сам характер козацької мілітарної технології, а самі козаки перетворюються на іррегулярну ударну кінноту.

Студіювання писемних і зображальних джерел дозволило автору виявити низку характеристик, притаманній саме зброї козацтва. Це у свою чергу надало наукове підґрунтя для атрибуції значної кількості речових джерел, як «козацької зброї» і залучення їх на цій підставі в роботу. Врешті дисертант приходиться до обґрунтованого формулювання поняття «козацької зброї».

Четвертий розділ повністю присвячений спеціальній студії речових джерел. Його структура подібна до другого розділу: автор досліджує клинкову та древкову зброю у двох різних підрозділах.

Д. Тоїчкін вводить до наукового обігу значний обсяг нових матеріалів та заново атрибує вже відомі, ретельно перевіряючи відомості про походження багатьох «легендарних» зразків, які традиційно приписують представникам козацької старшини.

Дисертант детально аналізує відібрані ним для дослідження зразки холодної зброї, дискутує щодо їх приналежності та верифікує походження. Важливе місце в атрибуції зразків відведено визначенню характеристик

притаманних саме козацькій зброї. Загалом, відповідно до розробленої автором методики, аналізуються морфологія артефактів, орнаментика, епіграфіка тощо.

Особливу увагу Д. Тоїчкін приділив матеріалознавчим дослідженням, зокрема інноваційним студіям чорних металів, які, на сьогоднішній день, є як ніколи актуальними.

Висновки роботи, зроблені у дисертації Д. Тоїчкіна, оригінальні, самостійні, відображають найсуттєвіші аспекти дослідженої теми, а також свідчать, що всі поставлені у дисертаційному дослідженні завдання виконані, мета досягнута.

Важливим доповненням роботи є **додатки**, зокрема значний за обсягом словник зброезнавчої термінології, а також необхідні таблиці, схеми та чудовий ілюстративний матеріал.

Необхідно зауважити, що в дисертації, як і будь-якому самостійному науковому дослідженні, наявні певні недоліки, у зв'язку з чим слід висловити деякі **зауваження і пропозиції**:

– При аналізі зображальних джерел у розділі I, дисертанту варто було звернути увагу на дослідження національних традицій при зображенні батальних сцен у мистецтві різних періодів та народів. Адже залучені ним матеріали демонструють надзвичайну жанрову, хронологічну, географічну та етнічну різноманітність.

– Недостатньо уваги приділено ролі ручної вогнепальної зброї та артилерії, адже саме вона становила основу козацької мілітарної технології та визначала місце комплексу холодної зброї на полі бою.

Утім, висловлені зауваження не можуть вплинути на загальну високу оцінку представленої для захисту дисертаційної роботи.

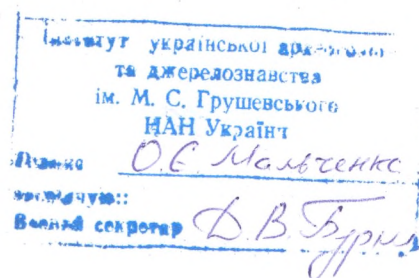
Практична цінність дисертації безсумнівна – її матеріали й результати можуть бути використані при укладанні каталогів, у музейних студіях, розробці курсів лекцій, навчальних посібників, спецкурсів з археології, зброезнавства, історії та культури України.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. У дисертації Д. Тоїчкіна порушення норм академічної доброчесності не виявлено.

Загалом дисертаційна робота «Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції» цілковито відповідає обраній спеціальності і засвідчує самостійність, цілісність і завершеність реалізованого дослідження. За своїм науковим рівнем, інноваційністю методичних та методологічних пропозицій, обґрунтованістю здобутих дисертантом результатів, практичним значенням для розвитку історико-джерелознавчих досліджень в галузі зброєзнавства та практик опрацювання і зберігання музейних зброярних колекцій запропонована дисертація відповідає чинним вимогам Кабінету Міністрів України та МОН України щодо порядку питання присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук № 1197 від 17 листопада 2021 р., а Тоїчкін Денис Віталійович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук.

Офіційний опонент, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту
української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України

О. Є. Мальченко

Отримано:
2 лютого 2024р.
Бурин